

Világosító lámpás

Tanulmányok
a 60 éves Győri L. János tiszteletére

Főszerkesztő:
Fazakas Gergely Tamás

Szerkesztők:
Baranyai Norbert
Gonda László
Kovács Gergely
Sipos Ferenc

Tiszántúli Református Egyházkerület,
Debreceni Református Kollégium
Debrecen, 2018

ISBN 978-615-80665-6-3

Kiadja
a Tiszántúli Református Egyházkerület
és a Debreceni Református Kollégium

Felelős kiadó:
Fekete Károly és Kustár Zoltán

Tipográfia és fedélterv: Mikáczó Kamilla

Nyomdai munka: Kapitális Nyomda

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

Tartalomjegyzék

- 9 Tabula gratulatoria
- 11 A 60 éves Győri L. János köszöntése (A kötet szerkesztői)

I. Irodalom- és művelődéstörténet

- 17 Bitskey István: Balassi Bálint Trinitas-értelmezéséről
- 25 Imre Mihály: Pázmány Péter egyik vitapartnere:
Pécsváradi B. Péter
- 37 Péntes Tibor Szabolcs: Újfalvi Imre 1657-re vonatkozó jóslata
és a profetikus numerológia
- 47 Petrőczy Éva: Protestantizmus és női kultúra a 17. századi
Magyarországon és Erdélyben
- 55 Imre László: Tompa Mihály verses epikájának kérdései
- 61 Kolozsy-Kiss Eszter: Nagyapák, unokák, különös tekintettel
Kosztolányiékra
- 71 Balajthy Ágnes: Hitelesség, tanúságtétel, műfajiság – Néhány
megjegyzés az utazási irodalom vizsgálatának metodológiájához
- 81 Ferencz Árpád: A Corpus szemléltetői – Esszé-szerű parafrázisok
és gondolatok Takács Zsuzsa, Borbély Szilárd és Mestyan Ádám
versei kapcsán

II. Könyv- és kiadástörténet

- 91 Ósz Sándor Előd: Kincs a könyvtáblában
- 97 Bánfi Szilvia: Siderius János *Kisded gyermekeknek való catechismusa* elsőnek vélt debreceni kiadása újabb szempontú vizsgálatáról
- 105 Oláh Róbert: „a bibliai légkörnek delejtűi” – A magyar nyelvű református bibliai konkordanciák története a 16. századtól 1950-ig
- 117 Fekete Csaba: „Mind az két Táblának kik őrizői lesznek” – Két *Tekints reánk, Úr Isten* kezdetű énekünk történetéhez
- 131 Fazakas Gergely Tamás: Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt?

III. Debrecen és a Református Kollégium

- 147 Szabadi István: Adalékok a Debreceni Református Kollégium koszorús költője, Kórodi Bedő Dániel értékeléséhez
- 153 Fogarassy Zoltán: A Debreceni Református Kollégium diákságának segélykérő levele a máramarosi egyházmegye espereséhez
- 161 Gaál Botond: A tudományok mérlegén – A Magyar Tudományos Akadémia és a Debreceni Református Kollégium történelmi kapcsolata
- 173 Kovács Gergely: Kántus és irodalom – A Debreceni Református Kollégium Kántusának szerepe a magyar irodalomban
- 183 Damásdi Dénes: Ifj. Varga Zsigmond szerepe a teológus-gyülekezet elindulásában és annak jelentősége a debreceni egyetemi ifjúság életében
- 193 Pótor Barnabás: Kollégium és narratív identitás az 1950-es és 1960-as években végzett öregdiákok visszaemlékezéseiben
- 203 Baranyai Norbert: „Debrecen azonban maradjon meg örök időkre a Magyar Sionnak” – A debreceniség emlékezete és újragondolása Győri L. János – Győri Katalin *Menekülők* című drámájában

IV. Református identitás, oktatás, emlékezet

- 215 Fekete Károly: A hitvallás fogalma
- 221 Sipos Ferenc: A protestáns munkaerkölcs szerepe a dologházak kialakulásában
- 231 Győri István: Sárospataki latin epigráfiák
- 235 Oláh Tamás: A kistoronyai református templom építésének segélyezése
- 247 Csorba Dávid: Jablonczai Petes János gályarab emléke
- 259 Baráth Béla Levente: „Vagyon jó Oskolája is a Szent Ekklesianak...” – Adalékok a nyírbátori református iskolázás történetéhez
- 275 Pusztai Gabriella – Erdős István: Eszményi és megvalósult identitás a 21. század eleji református köznevelési intézményekben
- 285 Égerházy László: Alkotás, családkutatás, virtuális valóság

Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt?¹

Az utóbbi években több hiánypótló értelmezés is napvilágot látott Árva Bethlen Kata (1700–1759) írásairól, életéről, illetve arról a gazdag szellemi környezetről, amelyet jelentős részben az őt körülvevő református lelkészek formáltak: Bod Péter, Málnási László, Nádudvari Péter és mások. Kötetünk ünnepeltje, Győri L. János a harmadikként említett prédikátor munkásságáról két fontos írást is publikált.² Az eredmények mellett azonban meg kell említenünk, hogy még az újabb tanulmányok egy része, valamint az alapvető referenciaként használt kézikönyvek is átörökölték néhány olyan adatot Bethlen Kata önéletírására és imádságoskönyvére vonatkozóan, amelyek egy részéről már korábban bebizonyosodott, hogy tévedésnek tartható. Jelen írásban ezekkel, valamint néhány további filológiai kérdés pontosításával foglalkozunk.

Téves adatok a szakirodalomban

Egyrészt annak a hibának a továbbgörgetésére találunk még újabban is számos példát, amely szerint Árva Bethlen Kata lett volna a szerzője a *Bujdosásnak emlékeztetője* című, 1726-tól kezdve a 20. század elejéig mintegy félszáz kiadásban megjelent imádságoskönyvnek. Például a ma ugyan népszerű, de filológiailag – legalábbis a magyar nyelvű közösségi lexikont tekintve – megbízhatatlan *Wiki-*

¹ A tanulmány a Bolyai-ösztöndíj támogatásával készült.

² GYŐRI L. János, *Egy elfeledett református prédikátor: Nádudvari Péter = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 202–208; UŐ, *Homiletikai hagyományok összegzése Nádudvari Péter prédikációiban*, *Studia Litteraria*, 2013/3–4 (Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya), 215–225; ez utóbbi újra megjelent a szerző tanulmánykötetében: UŐ, *Református identitás és magyar irodalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Kálvin, 2015, 152–161.

pedia,³ valamint néhány, nyomtatásban megjelent összefoglalás is ezt írja.⁴ Pedig ezt a vélekedést már az 1922–23-as Bethlen Kata kiadás sajtó alá rendezője, később pedig Zoványi Jenő és mások is megcáfolták. Azt a szintén folyamatosan újratermelődő tévedést is korrigálták, hogy a „másik” Bethlen Kata, vagyis II. Apafi Mihályné (?–1725) lenne a kötet imádság- és énekszerzője, illetve összeállítója. A *Bujdosásnak emlékezetköve* ugyanis valójában ismeretlen szerzőjű, az utolsó fejedelem felesége számára készült munka.⁵

Másrészt igaz ugyan, hogy Árva Bethlen Kata hiányzó impresszumú önéletírásának megjelenési adataira vonatkozó szakirodalmi hibákat már egyértelműen megcáfolta a kolozsvári levéltáros, Markos András (1920–1974) az erdélyi Református Szemlében megjelent, 1969-es tanulmányában, s bebizonyította, hogy az önéletírás (*Életének maga által való rövid le-írása*) nem Kolozsvárott, a Páldi-nyomdában jelent meg 1762-ben, hanem Szebenben, Sárdi Sámuelnél, 1760-ban.⁶ Ennek ellenére – Markos tanulmányának nem ismerete vagy figyelmetlen használata miatt⁷ – makacsul újra meg újra felbukkannak a téves adatok még a leggyakrabban használt Bethlen-szövegkiadásokban és kézikönyvekben,⁸ illetve

³ https://hu.wikipedia.org/wiki/Bethlen_Kata (utolsó letöltés: 2018. január 15.)

⁴ Például OZOGÁNY Ernő, *Árva Bethlen Kata* = O. E., VOJTEK Katalin, *Magyar nagyasszonyok*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2003, 28.

⁵ Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése, 1700–1759, s. a. r. [BENCZÜR Gyuláné] B[OLDIZSÁR] K[ata] P[iroska], bev. SZÁDECZKY KARDOSS Lajos, Bp., Grill, 1922–1923 (a továbbiakban: *Bethlen Kata grófnő írásai*, 1922–23-as kiadás), I, 526–527; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, 3. jav. bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977; Uő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2004, II, 71; NAGY Géza, *A református egyház története, 1608–1715*, Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2008, II, 119. – Mindkét Bethlen Kata szerzőségének cáfolatáról, a kiadások számáról legújabbban: FEKETE Csaba, *Festett mellvéd és kegyesség*, Református Szemle, 2007/5, 1109–1110; Uő, *Írt-e Apafiné zsoltárparafrázist?*, Református Szemle, 2009/3, 286–294.

⁶ MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969/szept.–dec., 343. – Markos Andrásnak a kolozsvári Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: EREL) F11 jelzet alatt őrzött hagyatékában található adatok alapján egyértelmű, hogy a folyóiratszám csak 1970 őszén jelent meg. Lásd például azt az 1970. október 24-i, Jakó Zsigmondnak írott levelet, amelyben az áll, hogy ezt a számot „épp a napokban viszi szét a posta”.

⁷ Markos kutatásai jelentőségéről és munkássága recepciójának hiányáról lásd összefoglalóan FAZAKAS Gergely Tamás, *Egy levéltáros hagyatéka: Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 302–321.

⁸ TONK Sándor, *Árva Bethlen Kata*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 203; NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata, bethleni, gr.* = *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, I, Bp., 1994 (a továbbiakban: ÚMIL), 244–245; Uő, *Bethlen Kata, bethleni, gr.* = *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY PÉTER, I, Bp., Balassi, 2003,

Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt?

az újabb szakirodalomban is.⁹ (Az önéletírás kiadásának kérdéseit az alábbiakban csak röviden érintjük, erről bővebben máshol írunk.¹⁰)

Harmadrészt, a ténylegesen Árva Bethlen Kata nevéhez köthető imádságoskönyv, a *Védelmező erős pais* manapság is forgalomban lévő megjelenési adatai, valamint a kötet terjedelmére és a benne foglalt imádságok számára (és e szövegeknek az önéletírás imáihoz való viszonyára) vonatkozó, elterjedt információk ugyancsak pontosításra szorulnak. Az alábbiakban erre a munkára, vagyis Bethlen imádságoskönyvére koncentrálnak. A filológiai pontosításokat részben szintén Markos Andrásnak köszönhetjük, bár ő az imádságoskönyvvel kapcsolatos információkat nem olyan egyértelműen finomította, mint az önéletírás adatait. A következőkben a korrekciókat egyrészt Markos publikált munkái, másrészt az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár) – 6. lábjegyzetben hivatkozott – Markos-hagyatékában található kéziratos szövegtöredékek és információmorzsák (öt darab, nagyrészt rendezetlen dossziében és további számos cédulán), harmadrészt pedig saját kutatások alapján kíséreljük meg.¹¹

366–367. – Azért különös a két utóbbi lexikon tévedése, mert a szerző az 1980-as években példaszerű módon, új eredményeket felmutatva, filológiailag precízen megalapozott tanulmányokkal gazdagította a Bethlen Kata-kutatást: NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984, 195–198; Uő, „Sok és nagy erőtlenségekkel küszködő ember...” *Bethlen Kata a kortársak szemével*, Theologiai Szemle, 1985, 233–237.

⁹ Például S. Sárdi Margit azt írja egy 1999-es cikkében, hogy „Imádságoskönyve még életében megjelent (*Védelmező erős pais*, Szeben, 1759); önéletírása csak három évvel halála után (Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való rövid leírása, Kolozsvár, 1762).” S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata (1700–1759)*, Iris, 1999/2. <http://www.c3.hu/~iris/99-2/bethlen.htm> (utolsó letöltés: 2018. január 20.)

¹⁰ FAZAKAS Gergely Tamás, *A szerzői és szerkesztői munka határai: Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének filológiai kérdéseiről = Az értelmezés hatalma: Módszertani tanulmányok*, szerk. TÓTH Zsombor, Bp., Reciti, 2018 (megjelenés előtt).

¹¹ A filológiai pontosítások a Bethlen Kata szövegeit közreadó, készülő kritikai edícióba is beépülnek. A szövegkiadó munka a Debreceni Egyetem Reformációkutatató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyében folyik. Terveink szerint minden Bethlen Katához kötődő szöveget kiadunk, illetve a hozzá kapcsolódó tárgyi emlékek fotóit is közzétesszük. Előbb az önéletírás, az imádságoskönyv, valamint a végrendeletek és egyéb rendelkezések, beadványok online és nyomtatott kritikai kiadását, később népszerűsítő változatban is kiadandó edícióját szeretnénk elkészíteni. Ezt követően kerülhet majd sor a 2002-es levelezéskiadás teljes revíziójára. Az apparatus criticus készítése során a Málnási Lászlóra és Bod Péterre vonatkozó anyagokat is feldolgozzuk, egy későbbi Málnási-kutatást is előkészítve, illetve a Bod-kutatások árnyalásának céljából. Ezeken túl pedig mérlegeljük, hogy Markos András meg nem jelent, de több esetben lényegileg nyomdakész írásából mit érdemes majd – magyarázó jegyzetekkel, bevezetővel – publikálni.

A *Védelmeső erős pais* megjelenésének lehetséges dátumai

Árva Bethlen Kata imádságoskönyvének kiadási helyeként a lexikonokban és a szakirodalomban (Nagy)szeben és a Sárdi nyomda olvasható. Ebben nem szokott eltérés lenni. Ám a kötet kiadási dátumaként kétféle adat is előfordul: ritkábban 1751-et, gyakrabban 1759-et tüntetnek fel.¹² A megjelenéssel kapcsolatos bizonytalanság fő oka, hogy az imádságoskönyv impresszumában – hasonlóan az önéletíráshoz – nincs feltüntetve a kiadás helye és évszáma. Az a megjegyzés szerepel itt, hogy „Nyomtattatott, ebben az Esztendőben”. E kifejezés használata nem volt ritka a 18–19. századi csíziókon, naptárakon, ima- és énekeskönyveken, illetve ponyvanyomtatványokon. Hiszen a kiadók időnként a cenzúra figyelmét próbálták ezzel elterelni, máskor ez a „datálás” évekig fenntartotta a könyváru frissesség látszatát, gyakran pedig azért választották ezt a formulát az impresszumban, mert számíthattak a kötet adott éven belüli kiadására.¹³ Az utóbbi esetben tehát az impresszumban foglalt kifejezés utalhatott is a kötet előszavát vagy egyéb paratextusát datáló évszámra, jelen esetben Bethlen Katának *Az Istent szerető Olvasohoz* szóló *Elöl-járó beszéde* végén olvasható dátumra: 1751. január 27.¹⁴

Azok a feldolgozások tehát, amelyek a *Védelmeső erős pais* megjelenését 1751-re teszik, valószínűleg az impresszum „ebben az Esztendőben” kifejezésére, az előszó datálására, valamint a kinyomtatásra utaló mondatára – „Mellyeket ki is Nyomtattattam”¹⁵ – alapozzák feltételezésüket (amelyet gyakran bizonyossággként írnak le, bár a reflexió általában hiányzik).¹⁶ Markos András viszont érveket is

¹² BETHLEN Kata, *Védelmeső erős pais...*, [Szeben], [Sárdi], [1751?, 1759?].

¹³ Lásd POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán, 1770–1823*, I, Vásári ponyvairatok, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24); 71; CSÖRSZ Rumen István, *18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, Bp., Reciti, 2015, 350; GALUSKA László Pál, *Üzletszerű népművelés vagy butítás? – Ponyva az egykori Magyarországon*, BOSS Magazin, 2005. február–március, 4952, <http://www.gmconsulting.hu/2005/02/uzletszeru-nepmuveles-vagy-butitas-ponyva-az-egykori-magyarorszagon/> (utolsó letöltés: 2018. január 30.)

¹⁴ BETHLEN, *Védelmeső, i. m.*, § v.

¹⁵ *Uo.*, § 1.

¹⁶ Lásd például Bethlen Kata grófnő írásai (1922–23-as kiadás), I, 522; HEGYALJAI KISS Géza, *Árva Bethlen Kata (Gróf Széki Teleki József özvegye), 1700–1759: Tanulmány a XVIII. századi magyar irodalom köréből*, Bp., Szórády, 1923, 70; KISGYÖRGY Zoltán, *Erdélyi nagyasszonyok: Árva Bethlen Kata (1700–1759)*, Háromszék, 2011. április 21. https://www.3szek.ro/load/cikk/38529/erdelyi_nagyasszonyok_arva_bethlen_kata_1700%E2%80%931759&cm=21515 (utolsó letöltés: 2018. január 25.); NAGY Márton Károly, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 155. – Az 1751-es datálási lehetőség egy korábbi tanulmányunkban szerepel, ott sajnos magyarázat nélkül: FAZAKAS Gergely Tamás, *Árvaság és mártírium – A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4 (Protestáns mártírológia a kora újkorban, szerk. IMRE Mihály, CSORBA Dávid, TÓTH Zsombor, F. G. T.), 217, 227.

Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt?

felsorakoztat fentebb hivatkozott tanulmányában. Az 1751. évi megjelenés mellett szóló argumentumként említi az imakönyv előszavának 1751. január végi dátumát, amely alapján – írja egy jegyzetben – „*valószínűsíthető*, hogy ez a megjelenés éve” (353). Az itteni, óvatos fogalmazás ellenére Markos a főszövegben további három helyen viszont *bizonyossággként* utal ugyanerre a megjelenési évre (345, 346, 347). Sőt, a 347. lapon az imakönyv megjelenésének *kétség nélküli* 1751-re datálását érvként használja fel. Mégpedig ahhoz a gondolatmenethez, amely szerint néhány, Markos által talált, 1761 eleji adat – Bod Péter *Házi diárium*ából (amely Bod könyvküldözgető tevékenységére: saját munkáinak és Bethlen Kata valamely könyvének osztogatására utal) – nem a *Védelmező erős paisra* vonatkozik, hiszen az már Markos szerint *10 évvel korábban megjelent*. Ezzel szemben úgy véli, hogy inkább az önéletírásra utal Bod, amely 1760 végén láthatott napvilágot.

Elképzelhető, hogy a *Házi diárium* érvként felhozott bejegyzéseit Markos félreérti. A szöveg ugyanis nagyobb eséllyel utal arra, hogy 1761 elején mégis inkább a *Védelmező erős paisot* küldöztette Bod Péter Magyarigenből, *nem pedig az önéletírást* (ami persze azt nem zárja ki, hogy addigra az önéletírás is megjelent).¹⁷ Ha tehát Bod – a *Házi diárium* általunk vélt értelme szerint – az *imakönyvet* terjesztette 1761 elején, akkor lehetséges, hogy ez a munka nem sokkal azelőtt jelent meg. De persze az is lehet, hogy 10 évvel korábban. Ennek eldöntésére alább visszatérünk.

Markos András feltárt egy másik, még a fentebbinél is fontosabb adatot, amely éppen arra utal, hogy nem az imakönyv *megjelenése*, hanem annak *ismertté válása* tehető az 1759. július 29-én elhunyt Bethlen Kata *temetése* (november 25.) *utáni időszakra*.¹⁸ Markos onnan tud erről az adatról, hogy Székelyudvarhelyen megtalálta Málnási László kéziratot prédikációit,¹⁹ köztük a Bethlen Kata felett elmondott, a szakirodalomban máig ismeretlen, ám rendkívüli jelentőségű halotti beszédét, amelyben a következő áll: „találnék én itt Anna Profetissához sokban hasonlót [mármint Bethlen Katát], mert [...] nem csak vallást tett szüntelen haláláig Megváltójáról, ragaszkodván őhozza, etc., Hanem élt mások hasznárais ez ajándékokkal. Sőt mint a' Proféták, szolván a' Messiásrol, irtak is sokat; ugy ezis [mármint Bethlen Kata] a' Jésust czélba vett 's ditsőitő írástis hagyott maga után; mert irt szép imádságos Könyvet tulajdon kezeivel isten Lelke indítása 's segítése által, 's nyomtattatott is maga költségével; mellyet ha nem tudtakis sokan eddig, szabad már s' tudja meg bár az világ.”²⁰

¹⁷ „Beth[en] Kata Könyorge[sét] is,... Gróf Bethlen Gergely Urnak kötve 1. Bethlen Kata Konyorg[esi]b[ól]...” Idézi MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, 347. – Markos szerint a második „Konyorg[esi]b[ól]” kifejezés „könyvéből”-nek is olvasható. *Uo.*, 357.

¹⁸ Ezt az információt azonban Markos nem kapcsolta az előzőhöz, a *Házi diárium* adatához, legalábbis a hagyatékban nem találtuk ennek nyomát.

¹⁹ A prédikációt Markos lemásolta, majd kiadásra készítette elő, amely végül nem jelent meg, vagyis mostanáig a Markos-hagyatékban szunnyadt.

²⁰ MÁLNÁSI László, *Testimonium Annae Prophetissa. Super Illustrissima Comitissa Catharina de Bethlen dum Ejus Reliquiae Sepulcro conditae Humavent* = MÁLNÁSI László *Prédi-*

E halotti beszéd szövegéből az következik, hogy az 1759. november 25-i temetést megelőzően *már bizonyosan létezett nyomtatásban* az imádságoskönyv. Az viszont ez alapján nem dönthető el, hogy (1.) csak a temetés évében jelent meg (például Bethlen Kata 1759. július végi halála után); (2.) vagy már régebben (láttuk fent: az imakönyv előszava alapján 1751-ben) kinyomtatták, ám mivel Bethlen akkor végül nem halt meg, ezért a kiadvány talán krúdában maradt, és csupán a temetést követően lehetett megkezdeni a terjesztését. (A könyv osztogatását akár még 1761 elején is lehetett folytatni, ahogy arra Bod *Házi diáriuma* alapján következtethetünk).

Azok a munkák, amelyek az 1759. esztendő tüntetik fel az imádságoskönyv megjelenésének dátumaként, általában nem érvelnek emellett, de az is bizonyos, hogy ezt az adatot alátámasztó Málnási-féle halotti beszédét nem ismerik.²¹ Bár az 1751-es és az 1759-es megjelenési dátum ellentmondónak látszik, az alábbiakból mégis kiderül, hogy tulajdonképpen mindkettő használata indokolt.²²

Pontosan milyen imádságoskönyv jelent meg?

A *Védelmező erős pais* megjelenési időpontjának meghatározásához figyelembe kell venni, hogy az előszó végén álló, már hivatkozott dátumnál (1751. január 27.) *későbbi* könyörgés is található az imakönyvben. Egyrészt a tartalomjegyzék előtti utolsó, XVI. számú imádság²³ 1751. február 15-re van keltezve: ezt a szakirodalom is emlegeti.²⁴ Azt azonban egyedül Markos András írta le 1969-es tanulmányának egy jegyzetében – s azóta, furcsa módon, senki sem figyelt erre –, hogy a *Védelmező erős pais* valójában nem csupán a tartalomban is feltüntetett 16 darab imádságot foglalja magában. Akadnak ugyanis olyan példányok, amelyek egy ívvel hosszabbak, mint a megszokott, öt íves „változat”: egy pótelőszóval, egy textussal²⁵ és négy imával (három teljes és egy csonka könyörgéssel)

catioi, vol. 2., 165. prédikáció. Székelyudvarhely, Református Kollégium, ma Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára. (Kiemelések tőlem: F. G. T.) A szöveget egyelőre Markos András kéz- és gépiratos másolatából ismerjük, aki kiadásra készítette elő *Málnási László halotti prédikációi Bethlen Kata felett* című, a kolozsvári Református Szemlébe szánt, végül meg nem jelent tanulmánya függelékeként összeállított prédikáció-kiadásban (az idézet e gépirat 14–15. lapjáról). EREL, Markos-hagyaték, FI1, 2.1.1.

²¹ ÚMIL, I, 254; MAMŰL, I, 367; S. SÁRDI, *Bethlen Kata*, i. m.

²² Egy tanulmányban 1756 is feltűnik az imádságoskönyv kiadási dátumaként, de ez sajtóhiba lehet: SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 2002, 77. jegyzet.

²³ BETHLEN, *Védelmező*, i. m., 67–71.

²⁴ Például NAGY Márton Károly, *Bethlen Kata imádságai*, 155. – A másik datált imádság a VI. számú: 1744. augusztus 28-i: BETHLEN, *Védelmező*, i. m., 26–29.

²⁵ Mely egy kissé pontatlanul van jelölve, hiszen a Róm. 8, 28, 39-et tünteti fel a kiadás lokuszjelzésként, a szentírási szöveget azonban az említett két versen túl a 38.-ból is idézi.

Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt?

bővebbek annál.²⁶ A bővítmény második imája 1749. augusztus 7-i, a harmadik a fent említett legkésőbbinél is későbbi dátumú, 1751. június 20-i; az első és a negyedik könyörgés pedig datálatlan. (Az utolsó azért csonka, mert az ima 11. sora után megszakad a kiadvány.)

Markos nyomán így kollacionálhatjuk a rövidebb, öt íves változatot: §4 (=8 számozatlan lap) + A–D8, E4 (=72 számozott lap), összesen 80 lap. A hosszabb, hat ívest pedig ekképpen: §4 (=8 számozatlan lap) + A–D8, E4, F8 (=88 számozott lap), összesen 96 lap. Az új, F jelű ívet egyszerűen odakötötték a rövidebb változat ötödik íve végén álló tartalomjegyzék után (!).

A negyedik, csonka könyörgés éppen mondat közben szakad meg,²⁷ de úgy, hogy utána egy üres levél áll az ismert példányokban, vagyis feltételezhetően nem a példányok csonkák, hanem ennek a hozzátoldott résznek a nyomtatási munkálata szakadt félbe valamiért.²⁸

A Markos-hagyaték néhány jegyzetéből látható, hogy a kutató megvizsgálta mind a két imakönyv-változatot, szemügyre véve az önéletírást is, szövegszerű és tipográfiai szempontból összevetve azt az imádságoskönyvvel. Ezzel egyidejűleg, kapcsolatain keresztül, felmérte a példányokat, és kiderítette, hogy a rövidebb, öt íves változathoz több példány is ismeretes Erdélyben és Magyarországon (kolozsvári Egyetemi Könyvtár, marosvásárhelyi Teleki Téka és Teleki-Bolyai könyvtár, nagyenyedi Bethlen Kollégium, Országos Széchényi Könyvtár stb.). A hosszabb, hat íves változathoz, viszont csupán két példányt talált. Egyiket a székelyudvarhelyi volt Református Kollégium könyvtárában (ma: Haáz Rezső Tudományos Könyvtár) őrzik, ennek fotói 2009 óta az interneten is elérhetőek.²⁹ A másik a kolozsvári akadémiai könyvtárban vehető kézbe, a volt Református Kollégium állományához tartozik. Markos felismerte – s a hagyaték egy kéziratban maradt feljegyzésében írt is erről –, hogy mindkét példány, a possessori bejegyzés szerint, Bethlen Kata családtagjé volt. Az udvarhelyi a testvéréé, Bethlen Imréé (ez a példány aztán Málnási Lászlóhoz került), a kolozsvári pedig Bánffy Lászlóné Bethlen Borbála tulajdona volt 1777-ben. Markos felteszi a kérdést a hagyatékban található egyik céduláján, hogy ez vajon nem azt jelenti-e, hogy Bethlen Kata imádságoskönyvének hat íves változata kis példányszámban jelent

²⁶ MARKOS, *Bod Péter és Bethlen Kata*, 353, 41. jegyzet.

²⁷ Éppen úgy mondat közepén, mint az önéletírás első kiadásának szövege (ráadásul ugyanennél az imánál, csak néhány sorral lejjebb), illetve mint az önéletírás újonnan megtalált kiegészítéseinek utolsó kézirattdarabja: a Bethlen Kata saját kezétől származó szöveg. E kérdések értelmezésére most nem térünk ki.

²⁸ A Markos-hagyatékból rekonstruálható, hogy a kutató mikor vette észre a kétféle terjedelmű változat létezését, és hogyan próbált minél többet megtudni a kérdésről, mielőtt röviden megírta volna ezt a tényt hivatkozott tanulmányának jegyzetében. A felismerés első megfogalmazását egy 1969. november 16-i, Jakó Zsigmondnak írott Markos-levélben találtam meg. Eszerint az előző nap, tehát november 15-én döbbsen rá erre az addig senki által észre nem vett kiadási jellegzetességre, amiről be is számolt Jakónak.

²⁹ <http://mek.oszk.hu/07500/07590/>

meg, csak szűk, családi használatra. (Emellett igaz az is, hogy az öt íves példányokban is több esetben a családtagok possessor bejegyzéseit találjuk.)

A hatodik, plusz ívet bevezető, egyes szám első személyű *pótelőszó* vihet közelebb a megjelenés dátumának megállapításához és a kétféle változat sajátosságaihoz. Ebben a paratextusban a szerző visszaül az öt íves imakönyv kiadásának körülményeire, illetve a helyzet megváltozására. Leírja, hogy a „hibáson itélni szokott” emberekhez hasonlóan „úgy itélek vala, hogy el-közelített az Én el-ozlattatásomnak ideje, ki Nyomtattam vala a XVI Könyörgéseket, tsekély és tudatlan Elmém szerént készülteket; [...] de mint-hogy tetszett a’ Mennyei Urnak Életemnek nyújtása, ‘s annak bokros Kereszt-viselésekkel való terheltetése [...] arra nézve Én-is kívántam azon kevés számból álló Könyörgéseimet meg-többiteni”.³⁰

E pótelőszó, valamint Málnási László Bethlen Kata felett mondott, fentebb idézett halotti beszéde alapján tehát a következők rekonstruálhatók idáig nagy bizonyossággal:

- 1) Bethlen Kata 1751-ben, valószínűleg az önéletírásban is részletesen leírt nagy betegsége idején,³¹ talán a halálra készülve rendezte/rendeztette sajtó alá és adatta ki az imádságait az öt ív terjedelmű *Védelmező erős paisban*.
- 2) Az öt íves imakönyv 1751-es *kinyomtatása* azonban nem jelenthette automatikusan a *terjesztését is*: Bethlen Kata azt köthette ki, hogy csak azután válik publikussá a kötet, ha ő már meghalt. Viszont mivel túlélte a betegséget, minden bizonnyal nem engedte terjeszteni.
- 3) Felgyógyulása után, még ugyancsak 1751-ben írhatta meg az újabb imákat. A pótelőszót azonban nem biztos, hogy már ekkor, 1751-ben megfogalmazta, hiszen annak a publikáláshoz kötődő szövegezése valószínűleg közvetlenül megelőzte a 6. ív kinyomtatását.
- 4) A 6. ív tehát mindenképpen később láthatott napvilágot, mint az 1–5. ív, az a kérdés, hogy mikor nyomtatták ki:
  - a) Ugyancsak az 1751. évben?
  - b) A következő években, de még Bethlen Kata életében?
  - c) Bethlen Kata halálát követően, vagyis 1759. július 29. után, de még a november 25-i temetés előtt, amely alkalommal Málnási László ki is mondta, hogy már publikus a kötet? (Bár a halotti prédikáció alapján az nem dönthető el, hogy az öt íves változatot, vagy a 6. ívvel meg bővített változatot, vagy csupán a 6. ívet hozhatták ekkor nyilvánosságra.)

³⁰ BETHLEN, *Védelmező, i. m.* (a 6 íves változat, pótelőszó), 73.

³¹ Húsvét és pünkösd táján, lásd erről a 218–219§-okat, különösen azokat a szövegrészeket, amelyek már az önéletírás első kiadásába nem kerültek be, hanem csupán Bod Péter kézirat-töredékeiben maradtak fenn. (Nem tudjuk, hogy Bethlen Kata kéziratában megvolt-e ez a rész, hogy a súlyos betegsége idején, vagy röviddel az elmúlt után képes volt-e a visszatekintő beszámolót a saját kezével leírni. Az 1751. év későbbi történéseit már bizonyosan igen, hiszen az a rész autográfként maradt ránk.) Lásd a szöveget BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók, 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982, 872–882. – Az önéletírás töredékeiről lásd FAZAKAS, *A szerzői és szerkesztői munka határai, i. m.*

Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt?

- d) A nagyasszony temetését követően, de még az 1761. januári Bod általi „terjesztés” előtt, azaz valamikor 1760-ban? (Bár a *Házi diárium* bejegyzése alapján szintén nem dönthető el, hogy az öt íves változatot, vagy a 6. ívvel meg bővített változatot, vagy csupán a 6. ívet küldözgette ekkor Bod. Valamint fontos emlékeztetünk arra, hogy Markos úgy véli, Bod nem is az imakönyvet, hanem az önéletírást osztogatta, vagyis Markos szerint az autobiográfia jelent meg 1760 végén.)

Akármikor is nyomtatták ki (1751 és 1760 között) a *Védelmes erő pais* hatodik ívét, úgy tűnik, hogy nemcsak az öt, hanem a hat íves változatnak a publikussá válása és terjesztése is csupán az 1759. novemberi temetés után (közvetlenül, illetve bő egy évvel később) vált lehetségessé, illetve történt meg.

A két változatú imakönyv (és az önéletírás) nyomdai sajátosságai

Lehet-e pontosítani a 6., F jelű ív kiadásának dátumát, illetve a két változat egymáshoz való viszonyát? Ehhez előbb meg kell vizsgálni egyrészt az imakönyv nyomdai sajátosságait: papírjait és betűkészletét, összehasonlítva az önéletírás tipográfiájával. Másrészt be kell vonni az elemzésbe az önéletírás megjelenési adatainak rekonstrukcióját is.

Markos hagyatékában találunk olyan feljegyzést, amely azzal foglalkozik, hogy a hosszabb változatú imakönyv F jelű ívének papírja és betűkészlete nem azonos az 1–5. ívével, bár mindkettő nyomtatása a szebeni Sárdi-nyomdában készült. Ám az F jelű ívet minden bizonnyal egy másik (vagy az első öt ív kiadásánál későbbi, vagy azzal nagyjából egy idejű, de azzal semmiképpen nem azonos) nyomdai folyamat során nyomtatták ki. Az új ívet annak kinyomtatását követően köthették hozzá a rövidebb változat bizonyos példányaihoz. Kérdés, az, hogy ezt miért ilyen igénytelen módon tették: egyrészt a tartalomjegyzék után odatoldva, másrészt a csonka imával félbehagyva a könyvet, harmadrészt az öt íves imakönyv egyik imájának szövegét szó szerint megismételve, negyedrészt több nyomdahibával.

Markos hagyatékának néhány feljegyzése tanúskodik arról a megállapításáról, mely szerint a hat íves imakönyv-változat új, F jelű ívének (8 levél = 73–88. lapok) betűkészlete teljesen azonos az önéletírás O, P és Q jelű íveinek (24 levél = 209–256. lapok) betűkészletével: ugyanabból a szedőszekrényből származik mindkettő.³² Tüzetes összevetéssel ellenőrizhető, hogy az imakönyv F jelű ívének nyomtatása valóban ugyanazon nyomdai folyamat során készült, mint az önélet-

³² Tartalmilag ez az 1749–1751. évekről szóló rész.

írás O, (P)³³ és Q jelű ívei.³⁴ Azaz az imakönyv F-ívén egymás után következő négy imádság (három teljes és egy csonka) mindegyike szerepel – ugyanabban a sorrendben – az önéletírás O és Q ívén is. Nyilvánvaló, hogy az ezen a két íven olvasható önéletírás-jellegű részek *nem találhatók meg az imakönyvben*, és csak az imaszövegek feleltethetők meg egymásnak.³⁵ Lássuk az ismétlődő imákat összehasonlító táblázatban.

IMÁDSÁG CÍME ÉS DATÁLÁSA	A SZÖVEG AZ IMAKÖNYV 6. ÍVÉN	A SZÖVEG AZ ÖNÉLETÍRÁSBAN
	<i>Előbb az adott imaszöveg lapszámát, majd zárójelben a levélszámát hivatkozunk.</i>	<i>Előbb az adott imaszöveg lapszámát, majd zárójelben a levélszámát hivatkozunk.</i>
Istenhez való Fohászkodás <i>A cím csak az imakönyvben van kiírva, az önéletírásban nincs. Nincs dátum.</i>	75 (F2r) – 76 (F2v) ³⁶	214 (Q3v) – 215 (Q4r)
Hála-adó Könyörgés <i>Mindkét kiadványban ugyanúgy szerepel a cím. Hévíz, 1749. aug. 7.</i>	76 (F2v) – 81 (F5r)	216 (Q4v) – 222 (Q7v)
Az Istenről való Vallás-tétel és Hála-adás az ő Itéleti között-is <i>Mindkét kiadványban ugyanúgy szerepel a cím. Hévíz, 1751. jún. 20.</i>	82 (F5v) – 88 (F8v)	242 (Q1v) – 248 (Q4v)
Az Istennek Tsapásinak szemlélésén el-bágyadott Léleknek Istenhez való fohászkodása <i>Mindkét kiadványban ugyanúgy szerepel a cím. Nincs dátum.</i>	88 (F8v) <i>Csonka ima, 11 sor, „Irgal-” őrszóval szakad meg a kiadvány</i>	256 (Q8v) <i>Csonka ima, 19 sor, „hogy” őrszóval szakad meg a kiadvány</i>

³³ Az önéletírás P ívének betűtípusa is ugyanolyan, mint az O és Q ívé (illetve mint az imakönyv F jelű ívéé), ám a P íven nincs olyan szöveg – azaz nincsen imádság, csak önéletíró-részek –, amely megtalálható lenne az imakönyvben.

³⁴ A papír és a vízjelek alaposabb vizsgálatát, illetve Markos András hagyatékának e témájú, meglehetősen szétszórt feljegyzéseinek számba vételét még nem végeztem el.

³⁵ Az imakönyv 1–5. íve és az önéletírás A–N íve között nem látszik közös munkafázisra utaló tipográfiai kapcsolat. Tartalmi természetesen igen, mert az önéletírás az imakönyv minden imáját tartalmazza, kivéve az öt íves változat utolsó, XVI. számú könyörgését.

³⁶ Ez az ima szó szerint szerepel az öt íves imakönyv XIV. számú könyörgéseként is. Ott kicsit bővebb címmel: *Istenhez való Fohászkodás a' segedelemért*, 60 (D6v) – 61 (D7r). A kétféle közlés tördelése és betűtípusa természetesen eltér, hiszen más nyomdai folyamat részeként készült az első öt ív, mint a 6. ív.

Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt?

Az imakönyv 6., F jelű ívének és az önéletírás O–(P)–Q íveinek bizonyos részein vagy teljesen, vagy jórészt azonos a betűkészlet, a laptükör, a tördelés, a sorvégi szóvégződések, a megszakítások, a hibás és tört betűk, valamint a sajtóhibák. Vagyis ezek egyidejű nyomdai munkálat során készültek Sárdi Sámuel szebeni nyomdájában. Van olyan rész, ahol csak a levél- és lapszámozást szedték újra a két különböző kiadvány kedvéért, vagyis *teljes* tipográfiai egyezés mutatkozik az önéletírás, illetve az imádságoskönyv egyes részei között. Például bizonyosan azonos nyomódúcról készült *Az ISTENről való Vallás-tétel...* című imádság az imakönyv 82–88. lapjain, valamint ugyanez az önéletírás 242–248. lapjain. Máshol részleges egyezést találunk, azaz egy-egy lapon részben (bizonyos sorokban) meghagyták, máshol (más sorokban) újraszedték a betűket a két különböző nyomtatvány kiadása során, de – a laptükröket összehasonlítva – ezekben az esetekben is könnyen felismerhető az azonos nyomdai folyamat.³⁷

A fentiekből következően tehát az imakönyv 6. íve kinyomtatásának időpontját akkor lehetne megállapítani, ha sikerülne tisztázni az önéletírás (legalábbis az O, P és Q jelű ívek) nyomdai munkálatainak idejét. Az autobiográfia adatainak pontosításáról most csak röviden írunk, csupán összefoglalva a másutt kifejtett álláspontunkat.³⁸

Mint ahogyan fentebb jeleztük, Markos András a cikkében³⁹ megcáfolta az önéletírás megjelenésére vonatkozó, forgalomban lévő adatokat, s azt bizonyította, hogy Szebenben, Sárdi Sámuel nyomdájában, 1760-ban jelent meg a kiadvány. A Markos javasolta nyomdahely egyértelműen elfogadható, ám az önéletírás 1760-as megjelenését bizonyító érvelés nem tűnik elég alaposnak.

Azt láttuk fentebb, hogy az imádságoskönyv – Málnási László temetési beszéde szerint – a nagyszony funerációját követően válhatott publikussá. Továbbra is kérdés azonban, hogy a temetéstől kezdve terjeszthető kiadvány az öt íves (minden bizonnyal még 1751-ben kinyomtatott) változat volt, vagy már a 6. ív is megjelent ekkorra. Az alábbi lehetőségekkel számolhatunk, mindegyik esetben Bod Péter, Málnási László, Sárdi Sámuel és mások *alapos szöveggondozói, szerkesztői közreműködésének*⁴⁰ figyelembe vételével:

- 1) A 6. ívet szintén kinyomtatták még 1751-ben. Ezt az imák szövege és datálása lehetővé teszi, illetve a pótelőszó szövege sem zárja ki. Ám akkor ez esetben az önéletírásnak is már 1751-ben napvilágot kellett látnia, mivel – mint a fentebbiekből kiderült – az önéletírás O és Q íve az imakönyv 6. ívével egyszerre, egy nyomdai munkafolyamatban készült. Az önéletírás 1751. évi megjelenésére eddig nem utalt egyetlen ismert információ sem. Bár igaz,

³⁷ Például az imakönyv 6. ívének: F2r–v levél = 75–76. lap, illetve az önéletírás Q ívének: Q3v–Q4r levél = 214–215. lap.

³⁸ FAZAKAS, A *szerzői és szerkesztői munka határai, i. m.*

³⁹ MARKOS, Bod Péter és Árva Bethlen Kata, *i. m.*

⁴⁰ Uo. – Ez Markos idézett tanulmányának egyik legfontosabb – jelen tanulmányban nem elemzett – szempontja.

hogyan ezt egyelőre teljesen ki sem lehet zárni – az 1750-es évek szebeni nyomtatványok betűtípusainak és papírjainak tüzetes összevetése segíthetne –, mindazonáltal e lehetőséggel csak kis valószínűséggel számolhatunk.

- 2) Inkább arra van nagyobb esély, hogy a 6. ív és az önéletírás együttes nyomtatási munkálatai Bethlen Kata 1759. júliusi *halála után* zajlottak. Ez azt jelenti, hogy az imakönyv 6. ívének 1751-ben *megírt* szövegei mindaddig *kéziratban* maradtak. Lehetséges ugyanis, hogy a két (nemcsak tartalmilag, hanem tipográfiaiilag is szorosan összetartozó) kiadványt, azaz az imakönyv 6. ívének és az önéletírásnak a megjelentetését is Bethlen Kata 1759. november 25-i (Katalin-napi) fogarasi temetésére időzítették, vagyis azt megelőzően adták ki. Tehát ez esetben nemcsak az 1751-ben kinyomtatott, azóta talán krúdában heverő öt íves imakönyv ismertté tételét kezdték meg ekkortól, hanem egyúttal immár a 6. ívét is. Ez utóbbi terjesztése két módon történhetett. Vagy még a kiadó kötötte hozzá a plusz ívet az öt íves imakönyv néhány példányához, s így, egyben juttatta el ezeket néhányaknak (talán csak a családtagoknak). Vagy már csupán az új, 6. ívet küldték el nekik, s a tulajdonosok köttették hozzá az – esetleg valamivel korábban megkapott – öt íves imakönyv-példányukhoz az újonnan megjelent részt. (Ez esetben elvileg az önéletírást is a temetéstől kezdve terjesztették, bár, részben Markos feljegyzései nyomán is, azt lehet feltételezni, hogy nem, vagy csak sokkal szűkebb körben tették publikussá, mint az imakönyvet.) Bod *Házi diáriumából* már idéztük, hogy a (valamelyik változatú) imakönyv osztogatása, vagy esetleg az önéletírás terjesztése még 1761 elején is folytatódott.
- 3) Az önéletírás (és ezzel egyidejűleg az imakönyv 6. íve) valamikor 1760-ban is megjelenhetett, például talán abból az alkalomból, hogy – Bod Péter eredményes szervezői munkájának következményeképpen – elkészült Bethlen Kata sírköve és emléktáblája a fogarasi templom kertjében, illetve a tornyán. Markos kutatásai nyomán is feltételezhető, hogy ezek felavatása a nagyasszony temetésének első évfordulóján, 1760. november 25-én, Katalin napján történhetett. Ha ez a helyzet, akkor az 1759-es parentáció alkalmával még kizárólag az öt íves imakönyv kapott publicitást. Vagyis az 1760-ban megjelent, hatodik ív utólag juthatott el néhányakhoz, és ekkor köthették hozzá a már korábban meglévő rövidebb változathoz. E variáció esetében Bod nagyobb valószínűséggel nem az öt íves imakönyvet, hanem a frissen kiadott 6. ívet (vagy önállóan, vagy összekötve az öt ívessel), valamint esetleg az önéletírást küldözgette 1761 elején.

Mikor és milyen imádságoskönyv jelent meg Árva Bethlen Kata neve alatt?

Összegzés

A lehetséges variációkat mérlegelve, és csak a legvalószínűbbekre koncentrálni (részben elfogadva, részben módosítva az idézett Markos-cikk és a hagyatékkat feljegyzéseinek megállapításait), a következőket véljük elgondolhatónak Bethlen Kata imádságoskönyvével kapcsolatban.

Az öt íves imakönyv 1751-ben jelent meg nyomtatásban. Azért akkor, mert az év tavaszán számítani lehetett Bethlen Kata súlyos betegsége miatt a közeli halálára. De mivel a nagyasszony felgyógyult, végül nem engedte publikussá tenni a kiadványt. A terjesztésre egészen a haláláig, pontosabban a temetéséig, 1759. november 25-ig kellett várni.

Az imakönyv kiegészítése, a 6. ív könyörgései még 1751-ben megíródhattak, de valószínűleg a pötélőszó megfogalmazása és a kinyomtatás csak Bethlen 1759. júliusi halálát követően (vagy 1760-ban) történt meg, egy időben az önéletírással (s pontosan azonos nyomdai munkafázisban az önéletírás O és Q íveivel). A 6. ívet ezt követően osztogathatták: vagy egybekötve az évekkel korábban kiadott öt íves egyes példányaival, vagy önmagában is, a leendő tulajdonosra bízva a kötetet. Ez az ív valószínűleg kisebb példányszámban jelent meg, körülhatárolható családi célközönségnek, mint az öt íves imakönyv. Minden bizonnyal az ugyanekkor kiadott önéletírás is hasonlóan kis példányszámban, szűk körben vált ismertté.

Akármikor is történt az öt íves imakönyv, a 6. ív, illetve az önéletírás kinyomtatása, az valószínűnek látszik, hogy mindegyik kiadvány terjesztése, publikussá tétele Bethlen Kata halála után kezdődött. A tiltás minden bizonnyal a nagyasszonytól származhatott, bár ennek nincs nyoma a ránk maradt végrendeletekben. Erre azért van mégis esély, mert hasonlóról tudunk: jó előre megtiltotta a majdan őt temető prédikátoroknak, hogy a parentáció alkalmával dicsérjék, s csupán az Isten magasztalását engedélyezte számukra. Reánk maradt írásai azonban az ön-ünnepeltetéstől való tudatos elzárkózása – valamint Bod Péter, Málnási László és mások szöveggondozói, szerkesztői munkája – ellenére is Árva Bethlen Kata keze munkáját dicsérik, mindmáig.